

ДІАЛЕКТНА ОСНОВА СИНТАКСИСУ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ _____

У статті розглядається зв'язок синтаксису української літературної мови з синтаксисом північного, південно-східного й південно-західного наріччя.

Ключові слова: словосполучення, конструкція, речення, прийменник, сполучник, говірка, говір, наріччя.

Визначення взаємодії між українською літературною мовою і народними говорами в галузі синтаксису становить певну трудність, пов'язану з тим, що з усіх рівнів мовної структури синтаксичний найменше диференційовані й навіть близькоспоріднені мови (наприклад, східнослов'янські). Тому в дослідженнях українських говорів особливості синтаксису рідко бралися до уваги. «Атлас української мови» систему діалектного синтаксису виражає фрагментарно, в ньому переважно визначаються поширені в говорах синонімічні для сучасної української мови синтаксичні структури. Правда, окремі питання діалектного синтаксису цей атлас розв'язує майже вичерпно. У ньому, зокрема, досить повно висвітлюється знахідний відмінок прямого додатка.

За особливостями синтаксису говори української мови диференціюються невиразно, синтаксичний рівень говорів, як правило, ареально не співвідносний з іншими структурними рівнями. Слід зазначити, що синтаксис української літературної мови в її писемному й усному вираженні трохи відмінний, і говори синтаксичною структурою пов'язуються передусім з усною літературною мовою. Говори української мови в ряді випадків засвідчують синтаксичні конструкції, відсутні в сучасній літературній мові, але наявні в давньоруській. Серед синтаксичних структур української літературної мови й говорів певна їх кількість запозичена з інших сусідніх мов¹.

Більшість паралельно вживаних синтаксичних конструкцій у літературній мові зумовлені такою паралельністю їх у говорах. До них можна віднести складений присудок з формами називного й орудного відмінків (*зався Остап і зався Остапом, упав мертвий і упав мертвим*), з формами знахідного відмінка з прийменником *за* й орудним безприйменниковим (*став за сторожа і став сторожем*), конструкції на означення простору й напрямку дії в орудному безприйменниковому відмінку і в місцевому з прийменником *по* (*йшов дорогою і йшов по дорозі, проходить мостом і проходить по мосту*), узгодження присудка з підметом, вираженим числівниками у сполученні з іменниками, в однині або множині (*ходить два голуби і ходять два голуби, вийшло десять косарів й вийшли десять косарів*), конструкції призначення у знахідному відмінку з приймен-

¹ Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови. — К., 1966. — С. 111.

никами *під* і *на* (*кошик під виноград* і *кошик на виноград*), уживання інфінітива в ролі означення із знахідним відмінком або іменника в родовому відмінку з прийменником *для* (*бабка клепати косу* і *бабка для клепання коси*), конструкції якості в родовому відмінку або знахідному з прийменником *на* (*людина високого росту* і *людина висока на зріст*), внутрішнього стану в давальному відмінку або знахідному з прийменником *на* (*заздрісний чужому щастю* і *заздрісний на чуже щастя*) тощо.

Словосполучення в українській літературній мові та в говорах переважно збігаються, проте в багатьох випадках вони відмінні.

Сполученню іменників жіночого роду першої відміни з числівниками *дві-чотири* типу *дві руки*, *чотири дівки* в південних волинських, подільських, наддністрянських, буковинських і частково гуцульських говірках південно-західного наріччя відповідають конструкції з іменниками у формі колишньої двоїни (*дві руц'і*, *чо'тири д'іўц'і*), що певною мірою відображено в західноукраїнському варіанті літературної мови. У всіх говорах зрідка фіксуються ненормативні словосполучення типу *д'воє рук*, *т'роє д'і'вок*, у степових говірках південно-східного наріччя — *дв'і*, *три д'і'вок*.

Паралельно вживаним у літературній мові та в говорах словосполученням цих же числівників з іменниками середнього роду типу *два відра* і *двоє відер* у більшості південно-західних говорів відповідає конструкція *дв'і в'ід'р'і*, у східнополіських говірках — *два вед'ри*.

З наявних у літературній мові та в більшості говорів паралельних словосполучень на зразок *два гарні парубки* і *два гарних парубки*, *три високі тополі* і *три високих тополі* останні в карпатській групі говорів не вживаються.

Відповідно до нормативних словосполучень з прислівниками *удвох*, *утрьох*, *учотирьох* (*вони йшли удвох*) у закарпатських говірках уживаються конструкції з числівниками в називному відмінку (*ми три манд'руєме*, *нас д'воє пуш'ло*)².

У знахідному прямого додатка при перехідних дієсловах в українській літературній мові та в говорах паралельно вживаються форми називного й родового відмінків (*пасти гуси* і *пасти гусей*, *викурити бджоли* і *викурити бджіл*, *зрізати дуб* і *зрізати дуба*, *узяти серп* і *узяти серпа*, *дати п'ятак* і *дати п'ятака*). Конструкції з формами називного відмінка первісні. Паралельне вживання названих конструкцій у літературній мові відповідає їх поширенню в говорах. «Атлас української мови» засвідчує, що конструкції з називним відмінком, хоч уживаються на всій українській етнічній території, найхарактерніші для говорів південно-західного наріччя, а словосполучення з формами родового відмінка переважають тільки в східнополіських говірках північного наріччя³.

При дієсловах *ждати*, *чекати* в літературній мові та в південно-східних і в середньополіському та східнополіському говорах північного наріччя іменники — назви людей уживаються у формі родового відмінка (*ждати*, *чекати гостей*), у наддністрянських, покутсько-буковинських і бойківських говірках південно-західного наріччя в таких конструкціях переважає форма називного відмінка з прийменником *на* (*ждати*, *чекати на гост'і*), у закарпатських говірках — *ждати гост'і* і *ждати гост'ей*. У волинських, надсянських і лемківських говірках південно-західного наріччя і в західнополіському говорі північного наріччя вживається конструкція з родовим відмінком і прийменником *на* (*ждати*, *чекати на гост'ей*).

²Добош В. І. Синтаксис українських південнокарпатських говорів.— Ужгород, 1971.— С. 12–13.

³Атлас української мови.— К., 2001.— Т. 3. Ч. 3.— Карта 41.

Відповідно до паралельно вживаних у всіх говорах просторічних словосполучень *жу'ритис'а за 'сина* і *жу'ритис'а за 'сином* у середньополіських і східнополіських говірках поширена ще конструкція *жу'ритис'а по 'сину*. У літературній мові їм відповідає словосполучення *журитися сином*.

У степових нижньонаддністрянських говірках зрідка засвідчуються ненормативні конструкції з прямим додатком — назвою живих істот у називному відмінку (*в'ін про'даў той ка'бан, сво'їй д'їди ми не за'були*).

У літературній мові та в говорах при перехідних дієсловах із заперечною часткою *не* прямий додаток виступає в родовому відмінку, проте в нижньонаддністрянських говірках інколи прямий додаток може мати форму знахідного відмінка (*не дам то'б'і 'б'іл'ше 'сито*)⁴, що становить порушення літературної норми.

З паралельно вживаних у літературній мові та в говорах зворотів типу *вищий від батька, вищий за батька* і *вищий як батько* в південно-західних говорах, за винятком волинського й подільського, переважає другий; закарпатським говіркам властиве словосполучення зразка *'вищий г'і 'нен'о*.

У літературній мові та в більшості говорів уживаються словосполучення *поміж людьми* і *поміж людей*, у наддністрянських говірках південно-західного наріччя їм відповідає ненормативна конструкція *'помеж 'л'уди*, а вислови типу *їду по гриби, їду за грибами, їду в університет, їду до університету* в південно-західних говорах мають відсутні в літературній мові відповідники *їду на гри'би, п'їш'ла на універси'тет*. Нормативному і властивому більшості говорів вислову *через людей не може* у закарпатських говірках південно-західного наріччя відповідає словосполучення *про 'л'уди не 'може*. Літературний і властивий більшості говорів вислів типу *прийшов до брата* у східнополіських говірках північного наріччя передається словосполученням *прий'шоў к б'рату*, а в закарпатських говірках південно-західного наріччя — *прий'шоў д б'ратови*.

Словосполученням із семантикою призначення з прийменниками *для* (*відро для води*) і *на* (*глек на молоко*), уживаним у літературній мові та в південно-східних і північних говорах, у волинському, наддністрянському, закарпатському говорах південно-західного наріччя відповідають конструкції родового відмінка з прийменником *до* (*оку'л'ари до чи'тан':а, во'да до ку'пан':а, ва'лок до 'т'іста, со'к'ира до пен'к'їу*), що засвідчувались у колишньому західноукраїнському варіанті літературної мови, але до сучасної літературної мови не ввійшли.

У степових говірках південно-східного наріччя вживаються конструкції родового відмінка з прийменником *з*, що відповідають нормативним з прийменником *від* (*в'ін по'мер з 'тойі хо'роби*). Відповідно до конструкції *їти додому*, характерної для літературної мови і більшості говорів, у карпатських говорах поширені словосполучення *ї'ти до'м'їу, ї'ти до'м'ї, ї'ти до'му*.

При дієсловах *служити* і *вирити* в закарпатських говірках додаток уживається у формі давального або знахідного відмінків (*ти ме'н'ї служи'ї і ти ме'не служи'ї, їа то'б'ї 'в'їри'ї і їа т'а 'в'їри'ї*⁵); конструкція знахідного відмінка виразно ненормативна.

У степових говірках південно-східного наріччя вживаються просторічні конструкції знахідного відмінка з прийменником *під* (*м'їш'ки п'їд му'ку*).

У літературній мові і в говорах для вираження обставини місця вживаються конструкції родового відмінка з прийменником *до* (*пої'хав до Києва*) і знахідного

⁴ Дзензелівський Й. О. Спостереження над синтаксисом українських говірок нижнього Подністров'я // Діалектологічний бюлетень. — К., 1955. — Вип. 5. — С. 69–70.

⁵ Добощ В. І. Знач. праця. — С. 48–49, 51.

відмінка з прийменником *в*, *у* (*поїхав у Київ*); у південно-західних говорах переважають перші, у північних — другі.

Конструкції знахідного відмінка з прийменником *про*, наявні у літературній мові та в південно-східних і північних говорах, у південно-західних говорах відповідає словосполучення у знахідному відмінку з прийменником *за* (*питаєс'я за гроші*, *думає за тебе*) і конструкція місцевого відмінка з прийменником *о*, *об* (*ску'чає о дом'і*, *з'гадує о ме'н'і*). Зазначені діалектні конструкції знайшли відображення в західноукраїнському варіанті літературної мови.

Замість конструкції родового відмінка з прийменниками *коло*, *біля* на позначення місця (*коло хати*, *біля школи*), характерної для літературної мови і для більшості говорів, у східнополіських говірках північного наріччя вживаються архаїчні словосполучення з прийменниками *'н'іл'а*, *л'а*, *л'е*, *'возл'і*, *'помеж* (*сто'йає 'н'іл'а нас*, *си'д'іє л'а 'хати*, *рос'те л'е ко'н'уши'і*, *бує 'возл'і к'лубу*, *жи'ве 'помеж и'коли*). У цих же говірках уживаються архаїчні просторові конструкції родового відмінка з прийменником *у* (*жи'ву у са'мойі р'ечки*), а також знахідного відмінка з прийменником *над* відповідно до нормативного словосполучення в орудному відмінку (*над 'миску*, *над 'ухо*⁶).

Відповідно до нормативних просторових конструкцій родового відмінка з прислівником *збоку* і прийменником *од* у східнополіських говірках поширені словосполучення без прислівника (*поло'жили йо'го од до'роги*, *од ме'ж'і 'сонешник 'садимо*).

У східнополіських і середньополіських говірках наявні конструкції родового відмінка місця з прийменником *'к'іл'а* (*'к'іл'а по'рога си'дит'*, *'к'іл'а к'лубу зу'л'ає*). У середньополіських говірках прийменник *л'е* вживається у значенні «для» (*п'л'ашка л'е моло'ка*). У східнополіських говірках уживаються конструкції на позначення обставини місця з прийменником *нап'род* (*жи'ве нап'род ба'зару*, *си'дит' нап'род ме'не*). Жодна з наведених діалектних конструкцій відображення в літературній мові не знайшла.

У літературній мові та в південно-східних і північних говорах уживаються конструкції родового відмінка з прийменником *у* (*в*) типу *у мене болить голова*, *у чоловіка захворіла жінка*; у південно-західних говорах і в середньополіському говорі північного наріччя їм відповідають конструкції давального відмінка без прийменника (*ме'н'і бо'лит' голо'ва*, *чоло'в'ікови захо'р'іла 'ж'інка*), у всіх говорах зрідка, а в південно-західних переважно вживається також конструкція знахідного відмінка (*ме'не бо'лит' голо'ва*).

Для літературної мови і для більшості говорів характерні безприйменникові конструкції родового відмінка належності (*звичай людей*, *опікун сиріт*), у південно-західних говорах (подільському, наддністрянському, закарпатському) їм можуть відповідати конструкції давального відмінка (*о'п'ікун 'сиротам*, *о'бичай 'л'уд'ом*, *це то'б'і сест'ра*).

Конструкції з давальним відмінком в українській літературній мові та в більшості говорів безприйменникові. Виняток становлять словосполучення *к вечору*, *к осені*, що вживаються в літературній мові та в говорах, проте нормативними вважаються конструкції родового відмінка з прийменником *до* (*до вечера*, *до осені*).

У карпатських говорах уживаються конструкції давального відмінка з прийменниками *ід*, *д*, *г*, *ко*, *ку* (*ід 'н'ому*, *д 'соб'і*, *г то'б'і*, *ко ми'і*, *ку т'вому от'цеві*).

⁶ Железняк М. Г. Варіювання прийменникових конструкцій в українських східнополіських говірках // Мовознавство.— 1988.— № 1.— С. 60–64; Железняк М. Г. Семантико-синтаксичні особливості складних прийменників в українських східнополіських говірках // Мовознавство.— 1989.— № 6.— С. 27–34.

Конструкції давального відмінка з прийменниками *к, ік* поширені також у говорах північного наріччя (*к во'ротам, ік до'розі*). Прийменники *д, к* зрідка вживалися в мові художньої літератури XIX ст.

Конструкціям знахідного відмінка з прийменником *по* цільової направленості (*іти по воду, іти по лікаря*) і рідше вживаним словосполученням орудного відмінка з прийменником *за* (*іти за водою, іти за лікарем*), характерним для літературної мови та південно-східних і північних говорів, у південно-західних говорах відповідають сполучення знахідного відмінка з прийменником *на* (*п'і'демо на ма'лини, на 'йагоди*), проте в буковинських і подільських говірках переважають конструкції типу *і'ти за во'дою, і'ти за 'л'ікарем*, а в закарпатських і лемківських поширене словосполучення *п'і'шоу на 'воду*, в південних подільських, гуцульських і покутсько-буковинських — *п'і'шоу во'ди*.

У південно-західних говорах прийменник *на* вживається в конструкціях знахідного відмінка напрямку типу *і'ду на м'і'л'іц'йу, п'і'шоу на пол'ік'л'ін'іку*, чого літературна мова не припускає. У цих же говорах спостерігається своєрідне, відмінне від нормативного, уживання й інших прийменників. Так, у волинських і наддністрянських говірках у значенні «для» виступає прийменник *про* (*со'рочка про с'в'ато*), у карпатських говорах прийменник *про* вживається в значенні «для» (*ро'бота про нас*) і «через» (*нешчас'ливий про ту 'д'і'чину*). У значенні «через» у південно-західних говорах уживаються прийменники *без* і *през* (*'йіде без 'поле, і'ди през л'іс*), що засвідчувались у західноукраїнському варіанті літературної мови, але нормативними не стали.

У південно-східних і північних говорах уживаються часові конструкції знахідного відмінка без прийменника типу *ц'ю 'ос'ін' йо'го не було, сей год у нас по'суха* поряд із прийменниковими конструкціями (*в ц'ю 'ос'ін' йо'го не було, у сей год у нас по'суха*). Названі словосполучення в літературній мові належать до просторічних, зрідка вони засвідчуються в мові художньої літератури.

Відповідно до нормативної конструкції родового відмінка *за моєї пам'яті* в говірках північного наріччя вживаються словосполучення *за мо'йу 'намет', за мо'йейу 'намет'йу* і *за мо'йу 'намет'йу*. Нормативним словосполученням орудного інструментального типу *пишу пером, різжу ножем*, властивим літературній мові та більшості говорів, у карпатських говорах відповідають конструкції *'пишу з пе'ром, 'р'іжу з но'жем*.

Замість нормативної конструкції знахідного відмінка з прийменником *на* (*він старший на рік, це на кілометр дальше*) у південно-східних говорах поширені вислови в орудному відмінку без прийменника (*в'ін 'годом с'тарший, це к'іло'метром 'дальше*).

У східнополіських говірках фіксується ненормативна часова конструкція орудного відмінка з прийменником *по'над* (*по'над 'вечиром* «близько вечора»).

У говірках, перехідних між східнополіським і середньонаддніпряньським говорами, фіксуються ненормативні конструкції орудного відмінка дійової особи та причини (*п'уд'ми ко'пали, зийш'ло вой'ноу*)⁷.

У літературній мові та говорах у часових конструкціях уживаються прийменники *після* і *по* (*після обіду, по обіді*), у південно-західних говорах переважають конструкції з прийменником *по*, вони ж були характерними для західноукраїнського варіанта літературної мови.

Конструкції типу *о десятий годині*, наявні у літературній мові та в більшості говорів, у закарпатських говірках відповідає словосполучення *о 'дес'ат' го'дин*.

⁷ Брахов В. М. Придієслівне безприйменникове вживання відмінкових форм у говірках Переяслав-Хмельницького району на Київщині // Діалектолог. бюл.— К., 1956.— Вип. 6.— С. 56.

Південно-західним говорам властиві конструкції з прийменником *о* з різним значенням (*пес о кри'вих 'лапах, стіл о трох но'гах, жиў о 'холод'і, жиў о х'л'іб'і і во'д'і, при'йїхаў о р'із'д'в'і, го'ворит о г'рошах, не 'б'їйс'а о 'сіна, про'си о 'ласку, ску'чайе о 'дом'і*), які в літературну мову не ввійшли, хоч у її західноукраїнському варіанті засвідчувалися.

Нормативній конструкції типу *удався в батька* в карпатських говорах відповідає конструкція місцевого відмінка з прийменником *по* (*в'даўс'а по в'іт'ци*).

При дієсловах *працювати, робити* в степових говірках південно-східного наріччя вживаються ненормативні конструкції місцевого відмінка з прийменником *на* (*їа на пом'і'дорах ро'била*).

У побудові простого речення відмінностей між літературною мовою і говорами мало⁸. Еквіваленти стверджувальних речень у літературній мові та в південно-східних і північних говорах виражаються частками *так, еге, да*, у південно-західних — часткою *так*, зрідка *їо*, у карпатських говорах — *'айно*. Еквівалентами заперечних речень у літературній мові та в південно-східних говорах виступає частка *ні*, у північних і південно-західних говорах — *н'е*. Питальні речення в літературній мові та в говорах часто відрізняються тільки частками: у літературній мові та в південно-східних, північних, а також у волинських і подільських говірках південно-західного наріччя вживається частка *чи*, в інших південно-західних говорах поширена також частка *ци*.

У південно-західних говорах, зрідка також у південно-східних у питальних реченнях у значенні «куди» вживається прислівник *де* (*Де ти 'їїдеш?*); такі архаїчні конструкції в західноукраїнському варіанті літературної мови вважалися нормативними, але сучасною літературною мовою не сприйнялися.

Відповідно до нормативних питальних речень із займенником *котрий* (*котра, котре*) типу *Котрий з вас це зробив?* у південно-західних говорах уживаються конструкції з одним тільки питальним займенником (*Кот'рий це зро'биў?*), що засвідчувалися в західноукраїнському варіанті літературної мови.

Сурядні члени речення в літературній мові та в південно-східних говорах і в більшості південно-західних поєднуються сполучниками *і, та*, у північних та у волинському й подільському говорах південно-західного наріччя їм відповідає сполучник *да*, у північних говорах також *дай, дей, дий* (*ос'тали 'рожки да 'ножки, вер'нулас' дей зноў л'ег'ла, уку'сила дий 'кинула*), у закарпатських говірках — *а*, також *ай, 'айбо* (*у'з'аў х'л'іба а соло'нини*). Єднальний сполучник *да* в східноукраїнському варіанті літературної мови, а сполучник *а* в західноукраїнському засвідчувалися, але нормативними не стали.

Характерною ознакою діалектного синтаксису порівняно з літературним є повторювання єднальних сполучників, а також уживання їх на початку речень (*А тих л'удей с'тудова 'вигнали, а во'ни ни'хочут' і'ти*).

Складений підмет, що в літературній мові та в більшості говірок у південно-східних і північних говорах утворює сполучення іменника або займенника з числівником у називному відмінку, в південно-західних говорах, за винятком буковинського й закарпатського, зрідка в західнополіському говорі північного наріччя і в степовому південно-східному виражається ненормативною слово-сполукою в родовому відмінку: *І'де (і'дут') двох бра'т'їў; Іш'ло (іш'ли) трох чолов'їк'їў*. У тих же говорах у подібних конструкціях підмет може передаватися формою родового відмінка самого числівника (*Бу'ло ш'їс'т'ох; 'С'іло шти'р'ох*). У степових нижньонаддністрянських говірках зрідка підмет у реченні пере-

⁸ Бевзенко С. П. Українська діалектологія.— К., 1980.— С. 165–169.

дається іменником у родовому відмінку і без числівника (*Л'у'дей у'с'аких йе на с'в'іті; Вилко то'ді р'ідко бу'вали*)⁹.

У літературній мові та в говорах при підметі, вираженому іменником із значенням збірності, присудок уживається в однині, проте в північних і південно-східних говорах паралельно виступає архаїчна конструкція з присудком у множині (*На'род з'ійш'лися; Д'ітво'ра 'ход'ат'*), але нормативною вона не стала, хоч у мові художньої літератури зрідка засвідчувалась. У середньополіських говірках північного наріччя підмет-займенник *ніхто* може узгоджуватися з дієслівним присудком у множині (*Н'іх'то с'корому не 'йіли*), чого літературна норма не допускає.

В усіх говорах української мови вживається пошання множина типу *'мати ка'зали, 'бат'ко при'йїхали*, проте найпоширеніша вона в подільських і наддністрянських говірках південно-західного наріччя. Такі конструкції в літературній мові засвідчені, вони належать до її периферійних особливостей.

З паралельно вживаних у літературній мові безособових речень з присудком, вираженим дієсловом *є* або присудковим словом *нема(є)* (*У мене є гроші; У мене нема грошей*), і особових конструкцій з дієсловом *мати* (*Я маю гроші; Я не маю грошей*) останні перейняті з говорів південно-західного наріччя. У цьому ж наріччі зберігається предикативна зв'язка *бути* у формі теперішнього часу, відсутня в літературній мові та в південно-східних і північних говорах (*В'ін є маши'н'істом; Пес є злий*), що відображено в західноукраїнському варіанті літературної мови.

Відповідно до заперечних конструкцій із словом *нема(є)* у літературній мові та південно-східних, північних і більшості південно-західних говорів у карпатських говорах південно-західного наріччя вживаються конструкції з формами дієслова *бути*: *йе, сут'* (*У'мене не йе 'ц'іна; Во'ни не сут' ту*), що до літературної мови не ввійшли.

Для української літературної мови характерна безособова конструкція типу *Брата його нема вдома*, у південно-західних говорах (бойківському, закарпатському, буковинському, гуцульському) їй відповідають особові конструкції *Брат йе'го не йе в'дома* або *Брат йе'му не йе вдома*¹⁰, у закарпатських говірках уживається також безособова конструкція *Брата йо'го не йе 'дома*. У бойківських, гуцульських, буковинських і подекуди наддністрянських говірках зустрічаються конструкції без дієслова типу *Брат йо'го не 'дома*.

У східнополіських говірках північного наріччя, зрідка в закарпатському говорі південно-західного наріччя фіксуються архаїчні конструкції, в яких у ролі присудка виступають предикативні дієприслівники теперішнього або минулого часу (*Йон по'бачи'у ме'не й'дучи* — «Він побачив мене, коли я йшов»; *Во'ли 'вид'і'ю о'ра'уши* — «Бачив волів, що орали»), чого літературна мова не припускає.

Говірки північного наріччя засвідчують також архаїчне вживання дієприслівників минулого часу типу *Пош'ла погу'ка'уши* — «Пішла, бо її погукали».

У літературній мові та в південно-східному і південно-західному наріччях у конструкціях з предикативними словами *треба, видно, чути* об'єкт виступає у формі знахідного відмінка, в говорах північного наріччя поширені словосполучення з об'єктом у формі називного відмінка (*Йо'му 'ж'інка т'реба; За го'ро'ю 'видно 'хата; Із 'саду 'чути 'п'іс'на*), чого літературна мова не сприйняла.

У фольклорі на території північного й південно-східного наріччя і в говорах південно-західного наріччя фіксуються давні конструкції з підметом у формі

⁹ Дзензелівський Й. О. Знач. праця.— С. 61.

¹⁰ Чередниченко І. Г. Синтаксичні явища закарпатських українських говорів // Вопросы славянского языкознания.— Л., 1949.— Кн. 2.— С. 201.

кличного відмінка: *Нехай спасе Боже сильний* (історична пісня), *Отамане Матюш тоє зачуває* (народна дума), *шос' забариує а наш х'лопче*, чого сучасна літературна мова також не засвідчує.

У деяких випадках говіркові структури зумовлені морфологічними чинниками. Так, у середньополіських говірках поширені словосполучення типу *Йдут' до молоде*, у якому слово *молоде* становить специфічну стягнену форму прикметника¹¹. У буковинських говірках фіксуються словосполучення на зразок *Г'іш'ла до в 'л'іса*, де прийменник *в* мовцями усвідомлюється як складова частина іменника — префікс¹².

Між літературною мовою і говорами є певні відмінності в побудові складних речень. Складносурядні речення в говорах від таких синтаксичних одиниць у літературній мові відрізняються переважно сполучниками.

Складносурядним реченням із єднальними сполучниками *і*, *та* в літературній мові і в більшості говорів північного наріччя відповідають речення з ненормативним сполучником *да* (*Дошч про'шоу да зем'л'а су'ха*). У бойківських говірках південно-західного наріччя уживається відсутній у літературній мові та в більшості говорів єднальний і протиставний сполучник *ба* (*'Ходит йак со'бака ба й 'битис'а л'убит*; *В'ін не то шо н'і'чого не йіст'*, *ба й 'пити не 'хоче*), а в східнопольських говірках північного наріччя сполучники *дак* (*Нал'а'каў м'іх, дак і 'торби ст'рашно*), *дик* (*Йак уг'ледет те'бе воўк, дик і зійст'*).

На відміну від літературної мови і більшості говорів, у яких уживається протиставний сполучник *тільки*, у карпатських говорах південно-західного наріччя поширені сполучники *ай*, *ай'бо*, *'айно* (*Не днес' 'йармарок, ай за два дни*; *Йа би вам по'м'іг, ай'бо не 'маїу 'часу*; *Пуш'ли два мо'тори, 'айно 'наш'і шчос' ни ру'шайут*), у наддністрянських, надсянських і бойківських говірках уживається протиставний сполучник *'іно* (*Ни про'си го, 'іно дай по 'писку*).

Складносурядним реченням з протиставними відношеннями і зі сполучником *але*, характерним для літературної мови, у говорах південно-східного наріччя часто відповідають конструкції із сполучниками *а*, *та* (*Йа все з'найу, а то'б'і не ска'жу*; *Йа са'ма зро'била б, та 'мати не да'ла*), у говорах усіх трьох нарічч — із сполучниками *но*, *ну* (*Во'ни йо'го шу'кали, но н'іх'то не ви'даў*; *Йа од'сунуў д'вер'і, ну во'ни не одч'н'алис'*). У західних наддністрянських говірках у реченнях з таким значенням може вживатися сполучник *но* в поєднанні з *'але* (*На'пеўни н'рїйду, но 'але не 'нин'і*). Зазначені протиставні конструкції із сполучниками *а*, *та*, *но* засвідчуються в мові художньої літератури, їх можна зарахувати до просторічних.

Серед складнопідрядних речень діалектні відмінності спостерігаються в підрядних підметових, означальних, додаткових та обставинних і полягають вони головним чином у вживанні діалектних сполучників та сполучних слів¹³.

У південно-західних говорах, зрідка в південно-східному степовому, в підметових і означальних підрядних реченнях уживається сполучник *де* (*При'ходе той, де 'маїе на'казувати*; *Про'даў ко'рову, де гре'бе со'лому*; *Це та ко'н'ака, де Мат'вій 'їздит*). У південно-західних говорах в означальних реченнях уживаються також сполучники *би*, *о'би*: *З'дибте та'ке 'м'ісце, би (о'би) у'с'ім 'було 'видно*. Названі конструкції належать до позанормативних.

¹¹ Назарова Т. В. Аналогія структурного зв'язку в говорах української мови // Українська діалектна морфологія. — К., 1969. — С. 20–24.

¹² Недельский П. М. Выражение обстоятельств места со значением конечного пункта назначения // Совещание по Общеславянскому лингвистическому атласу : Тез. докл.— М., 1973.— С. 107.

¹³ Бевзенко С. П. Знач. праця.— С. 169–177.

У південно-західних говорах, зрідка в південно-східних, підрядні означальні речення до головних приєднуються сполучним словом *котрий, котра, котре* (*Це та д'їучина, кот'ра на'се 'зуси*), що відображене в західноукраїнському варіанті літературної мови, але сучасної літературної норми не становить.

Для приєднання підрядних означальних речень до головних у південно-західних говорах уживаються сполучники *шо, же, жи*, у карпатських говорах — *ож* (*Д'їучина, шо на'се 'зуси; Той голо'ва, же д'іс'тау пофа'лу; Той чоло'в'ік, жи в'і Л'вов'і 'мешкайє; Г'де тот ле'г'ін', ож 'вид'іу нас*). У західноукраїнському варіанті літературної мови підрядні означальні речення із сполучником *же* вживалися.

Підрядні додаткові речення, що в літературній мові та в південно-східних і в середньополіському і східнополіському північних говорах приєднуються до головних речень сполучниками *що, щоб, щоби*, у південно-західних і західнополіському північному говорах приєднуються, крім названих, сполучниками *же, жеб, 'жеби, би, о'би, ож, ож'би, коб, ко'би*.

Обставинні підрядні речення часу, в яких у літературній мові та в південно-східних говорах уживаються сполучники *доки, поки*, у північних говорах виступають із сполучниками *'докул', 'докил', 'покул', 'покил'*, у південно-західних говорах — *зак, 'закі, 'заким, 'закл'а, 'докл'а, 'покл'а, кой*.

У південно-західних говорах умовні підрядні речення приєднуються до головних сполучниками *коб, ко'би, кед, 'кед'би, би, кой, нако'ли*. У літературній мові та в південно-східних і північних говорах їм відповідає сполучник *якщо(б)*. У західноукраїнському варіанті літературної мови речення з названими діалектними сполучниками засвідчувались.

Підрядні речення мети в південно-східних і північних говорах до головних речень приєднуються сполучниками *шчоб* і рідше *а'би*, у південно-західних говорах у цій ролі виступає сполучник *а'би*, а також сполучники *о'би, коб, ко'би, би, же'би*. Нормативними в сучасній літературній мові вважаються сполучники *щоб* і *аби*, другий з них перейнятий із західноукраїнського варіанта літературної мови і відповідно з південно-західних говорів. У галицько-буковинській і карпатській групах південно-західних говорів підрядні речення мети до головних речень приєднуються ще словом *най* (*Ку'ни 'чоботи, най не 'ходжу 'боса*).

У підрядних реченнях способу дії в південно-західних говорах у ролі нормативного сполучника *як* уживаються сполучники *'йако, а'к'ук, ги, г'і, гей, гий, 'гейби, 'гиби*, у західнополіському говорі північного наріччя — сполучник *би'наче*. Виразного відображення в літературній мові вони не знайшли.

Підрядні речення причини в карпатських говорах приєднуються до головних речень сполучниками *за'то, за'чим, заш'чо, заш'то, тад'*, у бойківських і наддністрянських говірках — сполучниками *сли, йес'ли, 'жел'і, йе'жел'і*. У літературній мові та в більшості говорів їм відповідають сполучники *бо, що, тому що, через те що*.

Своєрідний діалектний синтаксис найвиразніше виявляється в говорах південно-західного наріччя, певною мірою він відображений у західноукраїнському варіанті літературної мови. Найближчим до сучасної літературної мови постає синтаксис говорів південно-східного наріччя. Північні говори поряд із карпатськими південно-західними найбільшою мірою засвідчують архаїчні синтаксичні структури.

I. H. MATVIYAS

THE DIALECTAL BASES OF SYNTAX IN THE UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE

The article focuses on the connection of syntax in the Ukrainian literary language and in the Northern, South-East and South-West vernaculars.

Key words: combination of words, construction, sentence, preposition, conjunction, patois, vernacular, dialect.